

15. Morgenthau H. Truth and Power: Essays of a Decade, 1960–1970 / H. J. Morgenthau. – Praeger Publishers, 1970. – 449 p.
16. Collins J. M. Grand Strategy: Principles and Practices, 1973. Definitions of Grand or National Security Strategy and Statecraft / J. M. Collins // Course 1: Foundations of National Security Strategy. National War College. Washington, DC, 1993. – P. 1–4.
17. Wolfers A. Discord and Collaboration. Essays on International Politics / A. Wolfers. – Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1962. – 283 p.
18. Возжеников А. В. Национальная безопасность (теория, политика, стратегия): монография / А. В. Возжеников. – М.: НПО Модуль, 2000. – 234 с.
19. Про основи національної безпеки України: Закон України від 19.06.2003 р. № 964-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 39. – Ст. 351.
20. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 6 травня 2015 р. «Про Стратегію національної безпеки України»: Указ Президента України від 26.05.2015 р. № 287/2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/287/2015/paran14#n14>.
21. Михайленко А. Механизм обеспечения экономической безопасности России / А. Михайленко // Мировая экономика и международные отношения. – 1996. – № 7. – С. 119–127.
22. Гордиенко Д. В. Основы экономической безопасности государства: монография / Д. В. Гордиенко, В. В. Баскаков. – М.: МО РФ, 2007. – 164 с.
23. Головаха Є. Феномен «аморальної більшості» в українському суспільстві: пострадянська трансформація масових уявлень про норми соціальної поведінки / Є. Головаха // Україна-2002. Моніторинг соціальних змін / За ред. д.е.н. В. Ворони, д.соц.н. М. Шульги. – К.: Інститут соціології НАН України, 2002. – С. 460–468.
24. Пасхавер О. Олігархат в Україні зацікавлений у тому, щоб країна не розвивалася [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zik.ua/news/2017/01/05/pashaver_oligarhat_v_ukraini_zatsikavlenyy_u_tomu_shchob_kraina_ne_rozvivalasja.
25. Про Стратегію сталого розвитку «Україна – 2020»: Указ Президента України від 12.01.2015 р. № 5/2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/5/2015>.

**Басс Денис Якович – кандидат економічних наук, докторант Інституту законодавства Верховної Ради України.*

Стаття надійшла до редакції 15.07.2017 р.

УДК 34 (3/9)

Тетяна Телькінена *

ПРО ДОЦІЛЬНІСТЬ ВИКОРИСТАННЯ ТЕОРІЇ ЛОБІЮВАННЯ В УКРАЇНСЬКИХ ІСТОРИКО-ПРАВОВИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

У статті запропоновано поповнити методологічний інструментарій досліджень з історії держави і права України другої половини XIX – початку XX ст. теорією лобіювання, найпліднішими розробниками якої є американські науковці. При цьому наголошено на потребі уникати механічного застосування названої теорії та брати до уваги принцип історизму.

Ключові слова: теорія лобіювання, історико-правові дослідження, принцип історизму, актуалізм.

Телькінена Т. Е. О целесообразности использования теории лоббирования в украинских историко-правовых исследованиях.

В статье выдвинуто предложение пополнения методологического инструментария исследований по истории государства и права Украины второй половины XIX – начала XX вв.

теорией лоббирования, наиболее плодотворными разработчиками которой являются американские ученые. При этом акцентировано на необходимости избегать механического применения названной теории и принимать во внимание принцип историзма.

Ключевые слова: теория лоббирования, историко-правовые исследования, принцип историзма, актуализм.

Telkinena T. E. On the feasibility the lobbying theory using within Ukrainian historical and legal researches.

The author of the article has suggested to replenish the methodological instruments of research on the history of state and law of Ukraine of the second half of the XIXth – early XXth centuries with the theory of lobbying, the most fruitful developers of which are American scholars. At the same time, it has been emphasized on the necessity to avoid the mechanical application of the mentioned theory and to take into account the principle of historicism.

Keywords: theory of lobbying, historical and legal research, principle of historicism, actualism.

На тлі політичних дискусій щодо доцільності ухвалення закону про лобіювання, проект якого зареєстровано у Верховній Раді України 5 жовтня 2016 р. за № 5144-1 [1] і станом на сьогодні розглядається в Комітеті з питань правової політики та правосуддя, пропозиція звертатися до теорії лобіювання задля вивчення українських реалій XIX ст. може видатися дещо провокаційною й недоречною. Тим більше, не лише серед політиків, а також і серед науковців, а тим паче серед пересічних громадян доволі поширені упередження щодо означеного політико-правового явища. Тим не менш, не можна ігнорувати фактологічний матеріал, що міститься у численних джерелах із державно-правової історії України другої половини XIX – початку XX ст. та спонукає у процесі його аналізу до застосування теорії лобіювання.

З огляду на епізодичність українських юридичних студій, де історична ретроспектива правового регулювання суспільних відносин розглядалась у контексті лобіювання [2, 3], вважаємо за потрібне аргументувати власну позицію щодо такого дослідницького підходу.

Із врахуванням викладеного вище мету цієї роботи становить обґрунтування доцільності використання теорії лобіювання в історико-правових дослідженнях.

Насамперед, наголосимо на доречності вживання її положень, наприклад, для вивчення законодавчої бази правового статусу особи не лише у статичній, а й у динамічній. Такий підхід сприятиме відходу історика права від ролі більш чи менш ґрунтовного коментатора законодавства та спонукає розширити контекст дослідження, сфокусувавши увагу на генезі й розвитку правового статусу, який розглядатиметься як результат складної взаємодії матеріального та вольового аспектів. Відтак, якщо розглядати правовий статус, наприклад, підданих Російської імперії, що належали до певного стану, як компроміс між державою та суспільством, то варто з'ясувати, яким є місце кожного з цих суб'єктів у процесі його досягнення, конкретніше – у законодавчому закріпленні прав, свобод та обов'язків населення.

В українських історико-правових дослідженнях означений підхід не застосовувався, що, звісно, може викликати обережність колег щодо його беззастережного сприйняття. Окрім цього, можуть артикулюватися певні контраргументи щодо викладеної пропозиції. Наприклад, найвірогіднішим є апелювання, по-перше, до хибності вимірювання історичних явищ сучасними лекалами та, по-друге, до відсутності у тогочасному законодавстві Російської імперії терміна «лобіювання».

Щодо першого зауваження зазначимо таке. Не маємо у власному дослідницькому арсеналі такого методу як актуалізм, що передбачає визнання рівнозначності суспільних процесів, які мають місце на сучасному етапі та тих, які відбувалися в історичному минулому. Варто, на наше переконання, триматися «золотої середини» між історизмом та актуалізмом.

Щодо другого контраргументу зауважимо таке. Брак законодавчого регулювання певних суспільних відносин не доводить їхню фактичну відсутність. Наприклад, наразі в Україні має місце використання лобіювання у законотворчому процесі, незважаючи на неврегульованість такої практики. Велику Британію у фаховій літературі визнано батьківщиною лобіювання, однак спеціальних законів про лобіювання там досі не ухвалено. Лише в середині XX ст. з'являються акти, якими регламентуються ті чи інші аспекти відповідних суспільних відносин.

Єдиною правовою основою лобіювання у Великій Британії до тих пір було право громадян на подання петицій до органів влади, гарантоване Біллем про права 1689 р. [Див., наприклад: 4].

До власних аргументів зараховуємо й загальновідому тезу про те, що генеза будь-якого явища передбачає його появу з наявністю лише деяких ознак або, навіть, однієї, а також набуття ним інших ознак у процесі становлення. Наприклад, лобіювання як політико-правове явище суттєво змінювалось упродовж часу. Також не можна заперечувати притаманність тому чи іншому явищу як загальних, так і особливих («національних», регіональних тощо) рис. Зокрема, стани у Російській імперії не мали усіх тих ознак, які притаманні цим групам у Західній Європі. Тим не менш, стани є загальноновизнаними серед наукового загалу не лише Російської Федерації як поділ населення на соціально-юридичні групи.

З огляду на викладене вважаємо доцільним використання теорії лобіювання у дослідженнях з історії держави і права України XIX – початку XX ст. При цьому слід оперувати термінологічним апаратом, що ґрунтується на врахуванні конкретно-історичних умов того часу. Для цього наявні в українському правознавстві дефініції потребують адаптування до державно-правових реалій Російської імперії та українських губерній у її складі.

Так, В. Ф. Нестерович, ґрунтуючись на зарубіжному законодавстві, запропонував визначити поняття «лобіювання» як процес легального впливу на чітко визначені законом органи державної влади й органи місцевого самоврядування, а також на їх посадових осіб з боку зареєстрованих у встановленому законом порядку фізичних та юридичних осіб із метою закріплення власних інтересів чи інтересів третіх осіб (клієнтів) у нормативно-правових актах, що ухвалюються [2]. Дефініція лобіювання, яку запропоновано українським фахівцем у галузі конституційного права О. В. Дягілевім, за сутністю трохи різниться, утім не суперечить. Підходом до бачення мети лобіювання визначено «прийняття (або неприйняття) об'єктом лобіювання конкретного управлінського рішення, вчинення (або утримання від вчинення) яких-небудь дій щодо предмета лобіювання, тобто інтересів лобістів або їхніх клієнтів» [3].

З огляду на законодавче поле Російської імперії другої половини XIX – початку XX ст., мусимо констатувати відсутність у тогочасних відносинах лобіювання таких складових, як чітка визначеність законом об'єктів лобіювання, наявність, визначених законом, правових статусів лобіста та замовника і, звісно, терміна «лобіювання». Отже, лобіювання в Російській імперії вказаного часу – процес правомірного впливу підданих на органи державної влади та їх посадових і службових осіб із метою закріплення власних інтересів чи інтересів третіх осіб у нормативно-правових актах, що ухвалюються. Тобто, за тогочасних конкретно-історичних умов доречно говорити лише про політико-правові відносини лобіювання.

Резонним є запитання щодо змісту теорії лобіювання, яку пропонується узяти на «озброєння». Зазначимо, практики лобіювання в сучасній західній літературі вивчають, зазвичай, на підставі теорії груп інтересів, яка є інтеграційною за своїм характером, а не створюють додаткові концепції чи доктрини [5, 6, 7, 8]. Утім, у результаті багаторічних досліджень вказаних відносин наявним є комплекс положень, який визнано як теорію лобіювання.

Логічно аби найґрунтовніше практики лобіювання узагальнювали саме в Сполучених Штатах, де вперше у світі започатковано регулювання таких відносин [9, с. 437; 10; 11]. Перші відповідні спроби мали місце ще у XIX ст.: зокрема, у штаті Массачусетс, згідно із законом 1815 р., громадяни отримали право законодавчої ініціативи [9, с. 437; 10]. Упродовж XX ст. за основу у процесі розробки лобінгового законодавства США покладено теоретичні напрацювання американських правників. Теорії лобіювання іманентно притаманний міждисциплінарний характер. До її творення долучалися правники, політологи, соціологи.

На підставі англійських наукових публікацій, які є у вільному доступі, виокремлено принципи, на наш погляд, положення теорії лобіювання: 1) розуміння цього феномену як форми реалізації громадянами права на петицію, 2) його трактування як четвертої влади¹, 3) намагання створити науковий нейтральний «портрет» зазначеного явища, на відміну від публіцистичного негативного, 4) її максимально прагматичне спрямування.

Серед методів дослідження лобіювання поширеними є емпіричні, зокрема й інтерв'ювання. Власне, на аналізі отриманої у такий спосіб інформації й побудовано декілька відомих серед наукового загалу робіт, наприклад, «Вашингтонські лоббісти» (*The Wasinhton Lobbyists*)

¹ Натомість, німецькі дослідники T. Leif та R. Speth вивторили метафору «п'ята влада» [12].

Lester W. Milbrath [13] та «Мистецтво лобіювання» (*The Art of Lobbying*) Bertram J Levine [14]. Напевно, одним із першим авторів, що вжив термін «мистецтво» задля ідентифікації лобіювання, був К. Schriftgisser, працю якого видано ще 1951 р. [15]. Вплив лобістів на ухвалення тих чи інших нормативно-правових актів виявився не настільки вирішальним, як вважалося широким загалом дослідників, утім суб'єкти лобіювання становили вагоме джерело інформації для законодавців. Таким підходом послуговується значна частина фахівців в означеній галузі, як знаних, так і маловідомих, зокрема, Conor McGrath, Goldstein K. M., Jonathan Rogers тощо [16, 17, 18]. Окрім цього, для дослідження діяльності лобістів пропонуються нові методи, зокрема й теорія гри [19].

Richard Hall (*University of Michigan*) та Alan Deardorff вжили новий підхід до моделювання відносин лобіювання. Замість трактування як обміну («купівля голосів») чи переконання (подавання інформаційних сигналів), дослідники вбачають у них своєрідну форму законодавчої субсидії [20].

David Lowery (*University of Leiden*) вважає, що, як це не парадоксально, у більшості випадків предметом лобіювання (особами, що згуртовані за спеціальними інтересами) є не нормативно-правовий акт (його ухвалення чи, навпаки, блокування), а забезпечення доступу до політичних еліт та сприяння у такий спосіб вирішенню тих чи інших проблем організацій, що вчиняють вказані дії [21]. Професор Лейденського Університету наполягає на потребі відійти від «простих» та «елегантних» моделей лобіювання й наголошує на його мультиконтекстному характері.

Теорія лобіювання, з однієї сторони, є універсальною, з іншої – має «національні» варіанти, де враховано особливості лобіювання в окремих державах. Українські фахівці з політології, правознавства, державного управління зосередилися на вивченні іноземного досвіду правової регламентації відносин лобіювання та продукуванні ефективних практичних рекомендацій задля їх легітимізації в нашій державі [22, 23, 24, 25, 26, 27, 28]. Разом із тим останнім часом дослідницький акцент поступово зміщується на доволі ретельний аналіз відповідних законодавчих ініціатив та розгляд теоретичних питань у цій сфері [Див., наприклад: 29].

Якщо територіальні межі історико-правових досліджень, де торкатимуться, серед іншого, і питання лобіювання, визначатимуться українськими губерніями у складі Російської імперії, то варто, на наш погляд, звернути увагу й на ступінь теоретичного дослідження означеного явища в Російській Федерації (далі – РФ). На відміну від західного наукового середовища, у російському найчастіше вживається термін «лобізм». Започатковано відповідний підхід ще 1976 р. політологом М. Г. Зяблюком [30]. Однак, так було не завжди. У програмній, з означеної проблематики для російських правників, публікації дотримано певного паритету між термінами «лобіювання» та «лобізм». Йдеться про статтю доктора юридичних наук із Саратова О. В. Малько «Лоббизм і право» в журналі «Правоведение» (1995 р.) [31]. Дослідник, на відміну від численних дописувачів журналів і газет, вбачав у лобіюванні не лише «тінь», а й «світло». Із того часу вийшло друком безліч праць російських політологів, юристів, соціологів, де вивчалися різні аспекти відносин лобіювання [див., наприклад: 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41]. Наприкінці 2012 р. у російському перекладі видано культову книгу Артура Бентлі «*The Process of Government: a Study of Social Pressures*», яку в Чикаго надрукували ще 1908 р. На жаль, українською цієї монографії, навіть мізерним тиражем у 500 примірників, як у РФ, наразі не маємо.

Останнім часом намагання створити теорію лобіювання з урахуванням реалій політико-правових відносин лобіювання в сучасній РФ здійснено керівником Центру з вивчення проблем взаємодії бізнесу і влади П. О. Толстих [42]. Він здійснює спробу створення нового концептуального підґрунтя задля пояснення явища лобіювання, окрім теорії груп інтересів.

Отже, на підставі викладеного вище можемо дійти таких висновків. Запропоновано поповнити методологічний інструментарій досліджень з історії держави і права України другої половини XIX – початку XX ст. теорією лобіювання, найпліднішими розробниками якої є американські фахівці. При цьому слід уникати механічного застосування названої теорії та брати до уваги принцип історизму. Вважаємо доречним орієнтуватися на такі її принципові, на наш погляд, твердження, як розуміння феномену лобіювання як форми реалізації громадянами права на петицію, його трактування як четвертої влади, намагання створити науковий нейтральний «портрет» зазначеного явища, на відміну від публіцистичного негативного, максимально прагматичне спрямування теорії. Варто творчо використати напрацювання сучасних українських та зарубіжних фахівців, що зверталися до проблеми

лобіювання в ретроспективі, та рухатися далі. Авторка переконана, що історикам права особливу увагу варто фокусувати на практичному потенціалі розвідок із цього напрямку.

Список використаних джерел:

1. Проект Закону України «Про лобіювання» від 5 жовтня 2016 р. №5144-1 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=60191
2. Нестерович В. Ф. Конституційно-правові аспекти лобіювання у правотворчому процесі України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 / В. Ф. Нестерович. – К., 2008 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://govuadocs.com.ua/docs/229/index-229670-1.html>
3. Дягілев О. В. Правовий інститут лобіювання: конституційно-правовий аспект : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / О. В. Дягілев. – Х., 2010. – 38 с.
4. Інститут лобіювання в Україні та за кордоном: походження, проблеми, перспективи розвитку : Науково-інформаційне видання / Д. Базілевич, В. Нестерович, В. Федоренко; Інститут професійного лобіювання та адвокати. – К. : ФОП Москаленко О. М., 2015. – 111 с.
5. McConnell G. Private Power and American Democracy / McConnell G. – N. Y. : Alfred A. Knopf, 1966. – 397 p.
6. Milbrath L. W. The Wasinhton Lobbyists / Milbrath L. W. – Chicago : Rand McNally, 1963. – 452 p.
7. Holtzman A. Interest Groups and Lobbying / Holtzman A. – N. Y. : Macmillan , 1966. – 154 p.
8. Finer S. E. Anonymous Empire. A Study of the Lobby in Great Britain / Finer S. E. – L. : Pall Mall Press, 1958. – 150 p.
9. Encyclopedia of the United States Constitution [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://books.google.com.ua/books>
10. Sen. Carl Levin, Hearing on S. 2279, Senate Subcommittee on Oversight of Government Management, Committee on Governmental Affairs, Washington, D.C. (Mar. 26, 1992) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.lobbycontrol.de/download/OriginsofLDA.pdf>
11. Federal Regulation of Lobbying Act of 1946 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.gao.gov/assets/110/104007.pdf>
12. Leif T. Die funfte Gewalt. Lobbyismus in Deutschland / Thomas Leif, Rudolf Speth. – Wiesbaden : CWV Fachverlage GmbH, 2006. – 366 s.
13. Milbrath L. W. The Wasinhton Lobbyists / Milbrath L. W. – Chicago : Rand McNally, 1963. – 452 p.
14. Bertram J Levine. The Art of Lobbying: Building Trust and Selling Policy / Bertram J Levine. – CQ Press, November 17, 2008. – 239 p.
15. Schriftgisser K. The lobbyists. The art and business of influencing lawmakers / Schriftgisser K. – Boston, Little, Brown, 1951. – 297 p.
16. Conor McGrath. The ideal lobbyist. Personal characteristics of effective lobbyists / Conor McGrath // Journal of Communication Management. Vol. 10 No. 1, 2006. – P. 67–79.
17. Goldstein K. M. Interest Groups, Lobbying and Participation in America / Goldstein K. M. Cambridge : Cambridge University Press, 1999. – 172 p.
18. Jonathan Rogers. An Experimental Investigation of Lobbying Strategies / Jonathan Rogers. – Florida State University, 2012. – 35 p.
19. Rachel F. Baskerville A Game Theory Approach to Research on Lobbying Activities in Accounting Regulation: Benefits and Issues [Електронний ресурс] / Rachel F. – Режим доступу: <http://www.victoria.ac.nz/sacl/centres-and-institutes/cagtr>
20. Richard Hall. Lobbying as Legislative Subsidy / Richard Hall and Alan Deardorff // The American Political Science Review , Vol. 100. – N. 1 (Feb., 2006). – P. 69–84 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.jstor.org.ezp-prod1.hul.harvard.edu/stable/27644332>
21. David Lowery. Why Do Organized Interests Lobby? / David Lowery // A Multi-Goal, Multi-Context Theory of Lobbying Polity. Volume 39, Number 1 . January 2007 Northeastern Political Science Association/ – P. 29–54.
22. Войнич О. М. Цивілізований лобізм як чинник політичної культури: концептуальний та прикладний виміри: автореф. дис ... канд. політ. наук: 23.00.03 / О. М. Войнич; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2009. – 21 с.
23. Гриценко О. А. Економіко-правові основи формування інституту лобіювання в трансформаційній економіці / О. А. Гриценко, Л. М. Павловська // Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого, 2010. – № 3. – С. 85–95.

24. Інститут лобіювання в Україні та за кордоном: походження, проблеми, перспективи розвитку. Науково-інформаційне видання / Д. Базілевич, В. Нестерович, В. Федоренко; Інститут професійного лобіювання та адвокати. – К. : ФОП Москаленко О. М., 2015. – 111 с.
25. Карпенко О. Про доцільність впровадження в Україні інституту цивілізованого лобізму державно-управлінських рішень [Електронний ресурс] / О. Карпенко // Демократичне врядування. Науковий вісник (електронний). – 2011. – Вип. 7. – Режим доступу: www.lvivacademy.com/visnik7
26. Кисельов С. С. Законодавче регулювання лобіювання у США – досвід для України / С. С. Кисельов // Стратегічні пріоритети: Науково-аналітичний щоквартальний збірник, 2010. – № 1. – С. 76–81.
27. Нестерович В. Ф. Конституційно-правові засади інституту лобіювання: зарубіжний досвід та перспективи для України / В. Ф. Нестерович. – Луганськ : РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2010. – 749 с.
28. Федоренко В. Л. Перспективи легітимації інституту лобіювання в Україні: теоретико-методологічні та нормопроектні аспекти / В. Л. Федоренко // Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка, 2014. – № 3–4. – С. 50–62.
29. Чернохатній Д. А. Суб'єкти інституту лобіювання: теоретико-правовий аналіз / Д. А. Чернохатній // Правова держава. – 2016. – № 23 – С. 24–29.
30. Зяблюк Н. Г. США: лоббизм и политика / Зяблюк Н. Г.; Ин-т США и Канады АН СССР. – М. : Мысль, 1976. – 207 с.
31. Малько А. В. Лоббизм и право // Правоведение. – 1995. – № 2. – С. 18–28 [Электронный ресурс] Малько А. В. – Режим доступа: <http://www.law.edu.ru/article/article.asp?articleID=151612>
32. Агафонова Т. П. Государственная власть и лоббизм: проблемы и противоречия развития российского политико-правового пространства: монографія / Агафонова Т. П., Коженко Я. В., Кравченко А. Г., Мамычев А. Ю.. – М. : Юрлитинформ, 2011. – 338 с.
33. Белоусов А. Б. Лоббизм как политическая коммуникация / Белоусов А. Б. – Екатеринбург, 2005. – 215 с.
34. Бердникова Е. В. Тенденции и перспективы формирования системы цивилизованного лоббизма в современной России: политико-правовой подход: автореф. дис. ... канд. полит. наук: 23.00.02 / Е. В. Бердникова. – Саратов, 2006. – 22 с.
35. Коженко Я. В. Институционально-правовая природа лоббизма в контексте современной модели государственной власти / Коженко Я. В.; в авт. ред.; Таганрог, гос. пед. ин-т. – Таганрог : Изд-во Таганрог, гос. пед. ин-та, 2010. – 155 с.
36. Иванов Н. Б. Современные тенденции развития лоббизма в США: автореф. дис. ... канд. полит. наук: 23.00.02 / Н. Б. Иванов. – РАН. Ин-т США и Канады. – М., 1999. – 31 с.
37. Исаков В. В. Конституционно-правовые основы лоббизма в Российской Федерации: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / В. В. Исаков; Юрид. ин-т Дальневост. гос. ун-та. – Владивосток, 2004. – 22 с.
38. Леви Д. А. Современное лоббирование в Европейском Союзе. В поисках общих ценностей и точек соприкосновения / Д. А. Леви. – СПб. : Сезам, 2009. – 182 с.
39. Любимов А. П. Гражданский лоббизм: процедуры и технологии обращений граждан / А. П. Любимов. – М. : Мэйн, 1998. – 120 с.
40. Любимов А. П. История лоббизма в России / А. П. Любимов. – М. : Фонд «Либеральная миссия», 2005. – 208 с.
41. Тенов Т. З. Лоббизм как политико-правовой институт : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 23.00.02 / Т. З. Тенов. – Ростов-на-Дону, 2001. – 22 с.
42. Толстых П. А. Теория групп и теория лоббизма: соотношение научных концепций / Толстых П. А. // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. – Тамбов : Грамота, 2013. – № 2 (28): в 2-х ч. – Ч. I. – С. 188–197; Ч. II. – С. 191–206.

** Телькінена Тетяна Ейнівна – кандидат історичних наук, доцент, науковий співробітник Інституту законодавства Верховної Ради України.*

Стаття надійшла до редакції 10.07.2017 р.